

Fatih Şimşek

*Marmara üniversitesi Türk Sanatı Yüksek Lisans Mezunu

Giriş

Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan Türk Devletleri tarihinde hükümdarlık kavramı önemli bir unsur olarak ön plana çıkmıştır. Hükümdarlık kavramının hem toplum hem de diğer devletler nezdinde tanınırlığını ortaya koymak amacıyla çeşitli hâkimiyet sembolleri ve hükümdarlık alametlerinin varlığı da bilinmektedir. Bu yazımızda kaynağı Orta Asya'ya kadar uzanan ve son şeklini Anadolu'da alarak Osmanlı sanatkârlarının elinde nadide bir şekle kavuşan tuğraları inceleyeceğiz.

“Tuğra” Kelimesi

Tuğraları bir hâkimiyet sembolü olarak incelemeden önce kelimenin etimolojik kökeni ve anlamı üzerinde durmak daha doğru olacaktır. Kelime ilk olarak “*Tuğrağ*” şekliyle Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lugat'it-Türk adlı eserinde tanımlanmıştır. Kaşgarlı Mahmud, kelimenin Oğuzca olduğunu ve hakanın mührü anlamına geldiğini ifade etmektedir.[1] Batı ve Güney Türkçesinde birden fazla heceli kelimelerin sonlarındaki (ğ) harfinin düşmesi nedeniyle Anadolu lehçesinde “*Tuğra*” şeklini almıştır.[2] Kelimenin mitolojik bir kökeni olduğuna yönelik çıkarımlar da mevcuttur. İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın naklettiği bilgiye göre Ahmet Vefik Paşa, tuğrayı büyük bir Toğanın kağıda resmedilmesi olarak ifade ederken kelime kökeni olarak ise efsanevi bir kuş olan “*Tuğrı*” terimini kullanmış, ancak bunun kanıtlanmadığını da belirtmiştir.[3] Kelimenin Arapça karşılığı *Tevki*, Farsça karşılığı ise *Nişan*'dir.[4]

Kelimenin iki ayrı anlamı vardır. İlk olarak, hakanın mührü, imzası veya buyrultusu anlamına gelmektedir. Ayrıca bir törende veya savaşta herhangi bir görevliye hakan tarafından verilen at için de kullanılmıştır. Selçuklular döneminde, kelimenin birinci anlamına yakın şekilde sultanların resmi evraklarına konulan işaret şeklinde bir anlam kazanmıştır.[5]

Tuğra'nın Şekli ve Gelişimi

Tuğra'nın şekil bakımından kökenini saptamak güçtür. Oğuz Türklerinde 24 boyun her birinin kendisine has bir tamgası olduğu[6] bilinmektedir. Tamgaların şekli konusunda çeşitli kaynaklarca ihtilaf olmakla birlikte Yazıcızade Ali'nin Selçuknâme eserinde 24 Türk boyunun tamgaları eksiksiz şekilde verilmiştir.[7] Bu tamgaların devleti ve devletin başındaki boyu simgelemesi gibi tuğralar da devletin başındaki hükümdarı simgelemektedir. Tuğranın şekli konusunda bilgi veren kaynaklarda da ihtilaf söz konusudur. Buna göre tuğranın; kavis şeklinde bir hat olduğu, ok ve yaydan müteşekkil olduğu, bir yay ve onu kesen birkaç dikmeden oluştuğu şeklinde çeşitli tanımlar yapıldığı bilinmektedir.[8] Bu çerçevede tuğranın şekil bakımından ok ve yay ile ilişkili olduğu düşünülebilir. Bunun yanında, Wittek gibi, kimi Selçuklu belgelerinde yer alan (سلطان) yazısının Osmanlı tuğrasına ilham kaynağı olabileceğini ifade eden araştırmacılar da olmuştur.[9]

Yazıcızâde Ali'nin Selçukname Tercümesinde Yer Alan Kayı Tamgası[10]

Selçukluların ardından kurulan Anadolu beyliklerinde görülen tuğraların birbirlerine olan benzerliği de dikkat çekicidir. Özellikle Orhan Gazi, I. Mehmed, Karamanoğlu İbrahim Bey ve Candaroğlu Kasım Bey'in tuğraları bu konuda önemli bir örnek olarak incelenebilir. Bu tuğraların, yüz yıl öncesine ait olan Memlüklü sultanlarının tuğraları ile karşılaştırılması, tamamen farklı bir tasarımın ürünü olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu durum, Anadolu beyliklerinin tuğralarında Selçuklu etkisinin bir diğer göstergesi olarak da yorumlanabilir. Konu hakkında Midhat Sertoğlu, Hammer'den naklen verdiği bilgide tuğranın ortaya çıkışını I. Murad dönemine bağlayan iddiaya itibar edilmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Zira burada I. Murad'ın okur-yazar olmadığı ve tuğrasını, elini mürekkebe batırıp kâğıda basmasıyla hazırladığı gibi bir iddia söz konusudur.[11]

Bir Selçuklu Belgesinde Yer Alan "Sultan" İbaresini[12]

Soldan Sağa: Orhan Gazi, I. Mehmed, Karamanoğlu İbrahim Bey ve Candaroğlu Kasım Bey'in Tuğraları[13]

Memlük Sultanı el-Melikü'l-Eşref Şaban'ın Tuğrası[14]

Osmanlı Kültür Ortamında Tuğra'nın Gelişimi ve Estetik Boyutu

Anadolu'da Selçukluların ardından Türk hâkimiyetini sağlayarak Türk kültürünün ve sanatının da taşıyıcısı haline gelen Osmanlı devleti, tuğrayı büyük bir özen ve estetik kaygı güderek geliştirmiş ve sonuç olarak sanat eseri mahiyetinde tuğraların üretilmesini de sağlamıştır. Öyle ki sadece tuğranın hazırlanması (çekilmesi) ile ilgili nişancı, tuğraî, tevkiî, murakkî' adı verilen görevliler (nişancılık kaldırıldıktan sonra tuğrakeşler) görevlendirilmiştir.[15]

İlk Osmanlı tuğrası, Orhan Gazi'ye ait olup "Orhan bin Osman" şeklindedir. Bu tuğra aynı zamanda daha sonraki Osmanlı padişah tuğralarının da temel şeklini belirlediğinden önem ihtiva etmektedir. Bu tuğralardan daha geç tarihli olan tuğrada "elif" (ل) harflerinin sağına eklenen zülfeler ile "nûn" (ن) harflerindeki genişleyen ve sağa doğru yönelen kavis, gelecekteki tuğraların da habercisi niteliğindedir.[16]

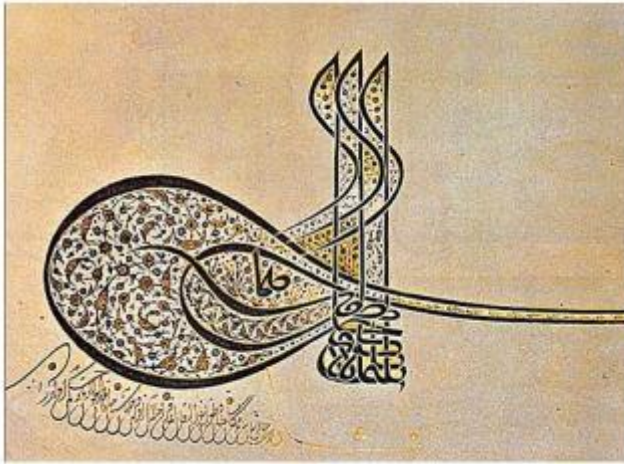
Orhan Gazi'ye Ait İki Tuğra[17]

Tuğra yazılırken hükümdarın ismi, tuğranın en altına yazılır. Hükümdar isminin son harfinin hemen üstüne (ن) ifadesi eklenerek ilk kavis elde edilir ve daha sonra da hükümdarın

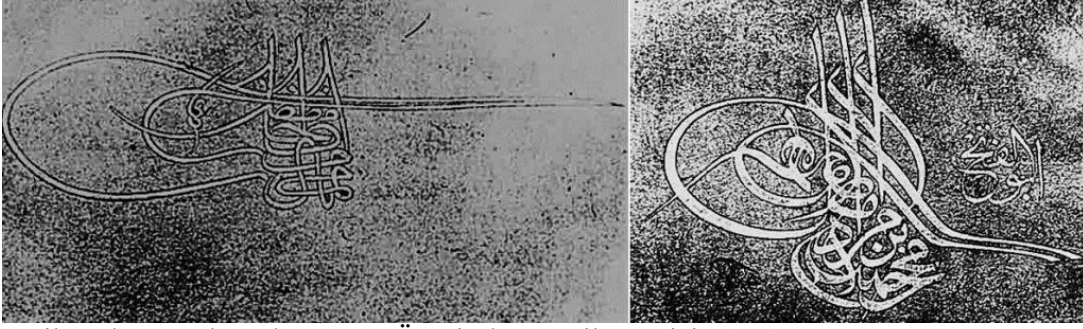
babasının ismi yazılır. Bilahare hân (خان) kelimesi ile ikinci kavis elde edilirdi.[18] Buradaki hân ifadesi I. Mahmud dönemi ile birlikte baba ismine değil, padişah ismine eklenerek kullanılmıştır. Dua cümlesi ise I. Murad döneminde “muzaffer dâimâ” şeklinde başlamış, Fatih Sultan Mehmed döneminde “el-muzaffer dâimâ” şeklini almıştır. “Şah” unvanı Yavuz Sultan Selim döneminde kullanılmaya başlanmış olup, III. Mehmed tuğrası istisna olmak üzere II. Mahmud dönemine kadar kullanılmıştır.[19]

Şekil bakımından estetik bir noksanlık ihtiva eden tuğralar, tezhip sanatının verdiği imkânlar doğrultusunda hazırlanmaktayken, tezhip sanatında yaşanan gerileme tuğralardaki estetik eksikliğini de ortaya çıkarmıştır. Bu durum, tuğralara estetik bir ölçü getirme gayretini doğurmuş ve nihayetinde Mustafa Rakım Efendi’nin çalışmaları doğrultusunda ortaya konulan ölçüler tuğraların temel şeklini de belirlemiştir.[20] Mustafa Rakım Efendi’nin tuğralar üzerinde meydana getirdiği estetik değişim hat, istif ve şekil değişikliklerini kapsamaktadır.

Kanuni Sultan Süleyman ve Sultan III. Mustafa’nın Tezhipli Tuğraları[21]

Tuğrada sülüs hat ile celi divani hattın karışımını ihtiva eden üsluplaştırılmış bir hat kullanılmaktaydı. Mustafa Rakım Efendi, kalem tutuş açısını değiştirerek harflerin kalınlık ve incelik değerlerini tespit ederek estetik açıdan harflerin ıslahını gerçekleştirmiştir.[22] Ahenksiz bir görünüme sebep olan harfler arası boşluklar da Mustafa Rakım tarafından düzenlenmiş, tuğranın iki yana sarkık nahoş görüntüsü de ortadan kalkmıştır. Buna ek olarak daha önce dik olarak meydana getirilen 3 elif (ل) harfi sola doğru yatık bir vaziyet kazanmıştır.[23] Tuğradaki temel değişiklik ise şekil kısmında meydana gelmiştir. Özellikle III. Murad tuğrasında ortaya çıkan üçgen şekli Mustafa Râkım’ın çektiği IV. Mustafa tuğrası ile yuvarlak bir hal almıştır. II. Mahmud döneminde sağ üst köşeye de mahlas eklemiştir. Bu dönemde tuğra estetik açıdan en olgun seviyeye ulaşmıştır.[24]

Fatih Sultan Mehmed Tuğrası Üzerinde Estetik Değişim[25]

Tuğra'nın Bölümleri

Tuğralar temel olarak beş ayrı bölüme ayrılmaktadır. 19. yüzyıldan itibaren tuğraya eklenen mahlas, tuğra metninin dışında, genellikle tuğranın sağ üst kısmında yer almıştır.

Tuğranın Bölümleri: 1- Sere, 2- Beyze, 3- Tuğ, 4- Zülfe, 5- Kollar, 6- Mahlas

Tuğra metninin ana bölümünü teşkil eden ve padişah ile babasının ismini ihtiva eden bölüm sere veya kürsü olarak adlandırılmaktadır. Burada yer alan “hân” ve “bin” terimlerinin son harfi “nun” (ن) veya genellikle padişah isminde yer alan “dal” (د) harfi uzatılarak sere kısmının sol tarafında beyzî (Arapça yumurta anlamına gelen “beyzâ” kelimesinden gelmektedir.) bir şekil meydana getirerek beyze bölümünü oluşturmaktadır. Bazı tuğralarda sadece şekli olarak yer alan bu kısım, herhangi bir harfin uzantısı durumunda olmayıp tuğranın şeklini tamamlamak amacıyla kullanılmıştır. Üst kısımda yer alan ve metindeki “elif” (ا) harflerinin uzantısını teşkil eden tuğlar tüm tuğralarda üçer tanedir. Bu bölümde de kimi örneklerde elif harfi yerine şekli tamamlamak amacıyla “lam” (ل) ve “zı” (ظ) harflerinin uzantıları kullanılmıştır. Yavuz Sultan Selim’in tuğrasından itibaren tüm tuğralarda kullanılan zülfeler, kavimli bir geri dönüş hareketi ile oluşturulmakla birlikte tuğları kesmektedir. Beyze kısmının devamı niteliğinde olan kollar (hançer) muzaffer kelimesinin üstünden başlayarak sere kısmının çevresini dolaşıp birbirine paralel halde tuğranın sağına doğru uzanmaktadır.[26]

Sonuç

Fermanlardan beratlarla, kâğıt ve madeni paralardan kitabelere kadar çok geniş bir kullanım alanı bulunan tuğralar, Osmanlı hükümdarlarının alametlerinden biri olmuştur. Padişahı temsil ettiği için en güzel şekilde yazılmasına çalışılarak hat sanatının gelişiminde pay sahibi olan tuğralar, buldukları belgelerin de en iyi şekilde süslenmesinin bir gerekliliği olarak görüldüğünden, tezhip sanatı açısından da nadide eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Dipnot

- [1] Besim Atalay; Divan-ı Lugat'it-Türk Tercümesi, C.1, TDK Yayınları, Ankara, s. 462.
- [2] Midhat Sertoğlu; Osmanlı Türklerinde Tuğra (Başlangıcı ve Gelişmesi), Doğan Kardeş Matbaası, İstanbul, 1975, s. 3.
- [3] İsmail Hakkı Uzunçarşılı; “Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyuruldulara Dair”, Belleten, S.17-18, C. 5, TTK Basımevi, Ankara, 1995, s. 101.
- [4] Midhat Sertoğlu; a.g.m., s. 3.
- [5] Özgür Tokan; “XI. Asırda Selçuklularda Tuğra”, Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E – Dergisi, S.1, C.3, Bartın, 2016, s. 6.
- [6] Yusuf Halaçoğlu; “Damga”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.8, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, s. 454-455.
- [7] Abdullah Bakır; Yazıcızâde’ Ali’nin Selçuk-Nâme İsimli Eserinin Edisyon Kritiği Giriş – Metin – Dizin”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2018, s. 19.
- [8] Özgür Tokan; a.g.m., s. 9-11.
- [9] Uğur Derman; “Tuğra”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.41, TDV Yayınları, İstanbul, 2012, s. 336.
- [10] Abdullah Bakır; a.g.t., s. 19, 22.
- [11] Midhat Sertoğlu; a.g.e., s. 4.
- [12] Paul Wittek; “Notes Sur la Tughra Ottomane”, Byzantion, V.20, Bruxelles, 1950, s. 282-284 planche 2.
- [13] Paul Wittek, a.g.m., Yaşar Yücel; “Candarogulları”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.7, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, s. 147.
- [14] Suha Umur; Osmanlı Padişah Tuğraları, Cem Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 14.
- [15] Uğur Derman; a.g.m., s. 337.
- [16] Uğur Derman; s. 336.
- [17] Uğur Derman; a.g.m., s.336, P. Wittek, a.g.m.
- [18] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.m., s. 108.
- [19] Uğur Derman; a.g.m., s. 337.
- [20] Uğur Derman; “Padişah Tuğralarındaki Şekil İnkılabına Dair Bilinmeyen Bazı Gerçekler”, VIII. Türk Tarih Kongresi: Ankara 11-15 Ekim 1976 Kongreye Sunulan Bildiriler, C. III, Ankara, 1983, s. 1614.
- [21] Feridun Emecen; “Süleyman I”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 38, TDV Yayınları, İstanbul, s.66; Uğur Derman, “Tuğra”..., s. 337.
- [22] Uğur Derman; “Padişah Tuğralarındaki Şekil...”, s. 1614.
- [23] Süleyman Berk, “Hattat Mustafa Râkım’da Celî Sülüs ve Tuğra Estetiği”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1999, s.101; Uğur Derman; s. 1614.
- [24] Süleyman Berk; s. 101, 102.
- [25] Uğur Derman; “Padişah Tuğralarındaki Şekil...”, s.485 [26] Şule Aksoy; “Osmanlı

Sultanlarının Tuğraları ve Tuğralı Belgeler”, Osmanlı, C. 11 Kültür ve Sanat, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 67-68.

Kaynakça

AKSOY, Şule; “Osmanlı Sultanlarının Tuğraları ve Tuğralı Belgeler”, *Osmanlı*, C. 11 Kültür ve Sanat, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 67-68.

ATALAY, Besim; *Divan-ı Lugat’it-Türk Tercümesi*, C.1, TDK Yayınları, Ankara, s. 462.

BAKIR, Abdullah; “*Yazıcızâde’ Ali’nin Selçuk-Nâme İsimli Eserinin Edisyon Kritiği Giriş – Metin – Dizin*”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2018, s. 19, 22.

BERK, Süleyman; “*Hattat Mustafa Râkım’da Celî Sülüs ve Tuğra Estetiği*”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1999, s. 101-102.

DERMAN, Uğur; “Padişah Tuğralarındaki Şekil İnkılabına Dair Bilinmeyen Bazı Gerçekler”, *VIII. Türk Tarih Kongresi: Ankara 11-15 Ekim 1976 Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. III, Ankara, 1983, s. 485, 1614.

DERMAN Uğur; “Tuğra”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.41, TDV Yayınları, İstanbul, 2012, s. 336-337.

EMECEN, Feridun; “Süleyman I”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, TDV Yayınları, İstanbul, s. 66.

HALAÇOĞLU, Yusuf; “Damga”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.8, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, s. 454-455.

SERTOĞLU, Midhat; *Osmanlı Türklerinde Tuğra (Başlangıcı ve Gelişmesi)*, Doğan Kardeş Matbaası, İstanbul, 1975, s. 3-4.

UMUR, Suha; *Osmanlı Padişah Tuğraları*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 14.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; “Tuğra ve Peçeler ile Ferman ve Buyuruldulara Dair”, *Belleten*, S.17-18, C. 5, TTK Basımevi, Ankara, 1995, s. 101-108.

TOKAN, Özgür; “*XI. Asırda Selçuklularda Tuğra*”, Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E – Dergisi, S.1, C.3, Bartın, 2016, s.6, 9-11.

WITTEK, Paul; “Notes Sur la Tughra Ottomane”, *Byzantion*, V.20, Bruxelles, 1950, s. 282-284 planche 2.

YÜCEL, Yaşar; “Candaroğulları”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.7, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, s. 147.